

QARAQALPAQSTAN QAZAQLARÍ TILINIŃ ETNOMÁDENIY LEKSIKASÍ

Adilova Gúlshat Ağıtaevna,
QMU, Qazaq tili hám ádebiyatı
kafedrası baslıǵı, doc.

Аннотация. В статье рассматривается этнокультурная лексика казахов проживающих в Каракалпакстане. Проанализировано лингвокультурологическое значение этнографизмов ерулик, калджа и жоктау в региональном казахском языке.

Summary. The article concerns to the ethnocultural lexics of kazakhs living in Karakalpakstan. Has been analyzed lingvocultural definition of ethnographisms such as erulik, kalja, joktau in the local Kazakh language.

Jáhán filologiyasında sońǵı jıllarda milliy tillerdi xalıqtıń mádeniyatı, ruwxıy qádiriyatları, ózine tán oylaw ózgesheligi hám tariyxıy dástúrleri menen baylanıstırıp izertlew principiniń baslı teoriyalıq koncepciyaǵa aylanıp baratırǵanlıǵı til bilimde antropocentriktlik paradigma, kogniyiv lingvistika, psixolingvistika, lingvomádeniyattanıw, etnolingvistika tarawlarınıń payda bolıwına alıp keldi. Hár bir xalıqtıń tilin tolıq shın mánisinde biliw ushın tildiń ishki nızamlıqların anıqlawdıń ózi jetkiliksiz, onıń tiykarǵı deregi sol tilde sóleytuǵın etnostıń rawajlanıw tariyxı, kúndelikli turmısta qáliplesken dástúrli mádeniyatı, ruwxıy dúnyası hám kórkem sanası menen tikkeley baylanıslı. Sonlıqtan da xalıqtıń dúnyaǵa kózqarası menen mádeniyatın tilge baylanıstırıp izertlew ózin-ózi tanıtwdıń awızeki forması bolǵan tildiń milliy ózgesheligin anıqlawda tiykarǵı ólshem bolıp tabıladı. Til arqalı qáliplesken milliy mádeniyattıń deregi etnografizmler bolıp, hár bir milletke tán bolǵan lingvomádeniy ózgeshelikler etnografıyalıq leksikada anıq kórinedi.

Házirgi zaman dúnya til bilimde hár bir xalıq tiliniń ózine tán ózgesheligin kórsetetuǵın til birlikleri tiykarınan etnosemantikalıq, antropocentristlik hám etnolingvistikalıq baǵdarlarda izertlenip atır. Nátiyjede belgili bir aymaqa tiyisli etnografizmler sol jerde qáliplesken materiallıq hám ruwxıy mádeniyattıń semiotikalıq, yaǵnıy tańbalıq til ekenligi anıqlandı. Etnostıń materiallıq hám ruwxıy mádeniyatın sociallıq kontekstte úyreniw tiykarında etnografıyalıq materiallardı ulıwmaxalıqlıq, aymaqlıq hám dialektlik tillerge bólip úyreniw imkanıyatı payda boldı. Til, etnos hám mádeniyattıń tutas sistema ekenligin dálillegen bunday zamanaǵóy izertlewlerdiń juwmaqları hám ilimiy-teoriyalıq koncepciyaları túrkiy tillerdiń etnografıyalıq leksikasın, sonıń ishinde Qaraqalpaqstan qazaqları etnografizmlerin tariyxıy-retrospektiv hám salıstırmalı-tipologiyalıq metodlarda keń kólemde izertlewge tiykar boladı.

Mámleketimiz gárezsizlikke eriskennen keyin Respublikada jasap atırǵan barlıq xalıqlardıń tili, materiallıq hám ruwxıy mádeniyatı, folklorı menen úrp-ádetlerin saqlap qalıw, dástúrli miyrasın jáne de rawajlandırıw, qádiriyatların izertlew hám násiyatlaw ushın keń imkaniyatlar jaratıldı. Sebebi etnolingvistikalıq izertlewlerde xalıqtıń tariyxıy basıp ótken jollarınıń izleri, yaǵnıy awızeki ádebiyatı, dúnyaǵa kózqarası, salt-dástúrleri menen úrp-ádetleri, onıń basqa xalıqlar menen qarım-qatnası hám t.b. sáwlelenedi. Etnolingvistika-hár bir xalıqtıń ózinshelik belgilerin, olardıń ruwxıy mádeniyatın kórsetetuǵın tillik basqısh. Bir sóz benen aytqanda, etnolingvistika-ulıwma ruwxıy mádeniyatıń qaynar kózi. Sonlıqtan da onı izertlew tek til bilimi ushın emes, al ulıwma jámiyetlik ilimler ushın úlken teoriyalıq hám ámeliy áhmiyetke iye.

Respublikamızda bolıp atırǵan siyasıy-jámiyetlik ózgerisler waqtında tildegi bunday qubılıslardı izertlew-kún tártibindegi máselelerdiń biri bolıp sanalatuǵını anıq. Sebebi, hár bir xalıqtıń intellektuallıq ayırmashılıǵı óziniń tilinde sáwlelenetuǵının esapqa alsaq, máseleńiń kútá áhmiyetli ekenligin túsinemiz. Bul maqalanıń obykti-Qaraqalpaqstanda jasap atırǵan qazaq xalqına tán milliy mádeniy leksikasın tanıtatuǵın etnografızmler.

Qaraqalpaqstan qazaqları tilinde eń aldı menen kózge túsetuǵın nárse– bul qazaq tiliniń úrp-ádetke, salt-dástúrge baylanıslı túpkilikli sózleriniń saqlanıwı. Bunday sózler jergilikli qazaqlardıń tilin qaraqalpaq, ózbek hám t.b. xalıqlardıń tillerinen ajıratıp turatuǵın tiykarǵı belgilerdiń biri. Mısalı, bunday sózlerge: bastańǵı, eriwlik, qarıwlıq, toqımqaǵar, úyi túsiw, iliw, joqlaw, qalja, kiyit, ayttırıw, atastırıw hám t.b. kiredi.

Qaraqalpaqstan qazaqları tilindegi qollanılatuǵın etnografızmlerdiń biri-eriwlik. Túrkiy tillerdei eriwlik lekseması tuwralı V.V.Radlov, L.Z.Budagov, A.K.Borovkov, B.M.Yunusaliyev, R.Sızdıqova, Q.Ómiráliyev, E.Janpeyisov, Á.Qaydarov hám t.b. kóplegen alımlar pikir aytqan [1:57;73]. Bul sózdi qazaq tiliniń túpkilikli sózi dep esaplawımızdıń sebebi, kóplegen túrkiy tillerde qollanılganı menen, tuwısqan hám aralas otırǵan qaraqalpaq tilinde ushıraspaydı. Al, qazaq tilinde bul sózden jasalatuǵın sózler de, sóz dizbekleri de kóplep ushırasadı. Mısalı: eriwlik berdi, eriwine qarıwı, eriwligi-qarıwlı hám t.b. Eriwlik sóziniń Qaraqalpaqstan qazaqlarınıń tilindegi mánisi «qońsılas otırǵan yamasa házirgi waqıtta taza úyge kóship kelgenlerge burınnan otırǵan qońsılarınıń beretuǵın qonaq ası» dep túsindiriledi. Al, qarıwlıq-kóship kelgen úydiń eriwlik bergen úyge beretuǵın qonaq ası. Qaraqalpaq hám qazaq tillerindegi «qarıwı qaytpaǵan» degen dizbektiń mánisi usı qarıwlıq sózi menen tórkinles bolıwı kerek dep oylaymız. Tyurkolog alımlar eriwlik sóziniń ertedegei túbiri «eriw» sózinen keip shıqqan dep dálilleydi. Bul sózdiń dáslepki mánisi mongol tilindegi eeruulex – «joldı bógew, joldı irkiw, tutılıw»

degen bolıp [2:684], eski túrkiy tilinde egiz (erik) «orın yamasa turatúgın orın» degen mánide keledi [3:177].

Maxmud Qashqarıy sózliginde «órúk» sóziniń bir qansha mánisi bar. Sonıń biri- bir jerde biraz waqıt turıp qalıw mánisin [4:188], al qırǵız tilinde «tınıshlıq, dem alıw» mánisin ańlatqan [5:600]. Belgili alım B.M.Yunusalievtiń pikirine súyene otırıp, eski uyǵır tilindegi «ór» sóziniń sematikalıq rawajlanıwınan eriw sózi kelip shıǵıp, onnan «eriwlik» sóziniń eń sońǵı «awqat penen sıylaw» mánisi payda bolǵan dep qaraydı [6:50]. Bul etnografizmiń etimologiyasın ele de izertlew kerek sıyaqlı. Sebebi eski túrkiy dáwirinen búgingi kúnge shekemgi sóz formalarınıń hár dáwirdegi mánileriniń arasında ózgeshelik bayqalıp turadı.

Qaraqalpaqstan qazaqlarınıń tilinde aktiv qollanılatúgın etnografizmlerdiń toparına «qalja» sózi de kiredi, Hayal bosanǵanda oǵan arnap soyılǵan qoydı «qalja» dep ataydı, yaǵnıy, «qalja» – hayal bosanǵannan keyin kindik sheshesiniń oǵan arnap ákeletúgın awqatı. Qaljaǵa soyılǵan maldıń moyın omırtqasın tazalap, tayaqshaǵa kiygizip shańaraqqa ilip qoyatúgın bolǵan. Eger moyın omırtqa shańaraqta iliwli tursa, nárestege jin-shaytan jolamaydı dep isengen. «Qalja» sózin qazaq tiliniń túsindirme sózliginde jas bosanǵan hayalǵa arnalıp soyılǵan maldıń góshi dep berilgen [7:137]. Sózlikte berilgen bul túsinek ádebiy tildiń jemisi bolsa kerek. Vul taǵam hár túrli jollar menen kóplegen xalıqlarda da tayarlanadı. V.V.Radlov qaljani «bir kesek gósh» dep túsindiredi. Tatar tilinde qalja «mayǵa quwırılıp, palız ónimlerinen tayarlanatúgın taǵam, al qırǵız tilinde qalja-jaqsılap pisirilgen gósh» [5,331]. Birqatar izertlewshiler qalja sóziniń shıǵıw tórkinin eski mongol jazbalarındaǵı qalgaqoyin (taw eshki) formasında beriliwi menen baylanıstıradı. Qırǵız hám qazaq tillerinde kulja, qulja dep «iri arqardıń erkegin» aytadı. Parsı tilinde qalja «bir japıraq gósh» mánisinde yamasa «bosanǵan hayaldıń tamaǵı» dep berilgen [8,246]. Usıǵan qaraǵanda, qalja sóziniń shıǵıw tórkinin semit-xamit toparına kiretuǵın tillerden parsı tiline kirgen , yaǵnıy parsılarǵa ózlestirme sóz dep tanıw kerek sıyaqlı. Qaraqalpaqstan qazaqları tilinde qalja sózine baylanıslı «qoyanniń boyın kór de, qaljasınan túnil» degen frazeologiyalıq dizbek bar. Alımlar usı qalja etnografizmi kóplegen túrkiy tillerinde qollanıladı dep kórsetse de, tuwısqan qaraqalpaq, ózbek, túrkmen tillerinde ushıraspaydı.

Qaraqalpaqstanda jasaytuǵın qazaqlardıń tilinde ónimli qollanılatúgın etnografiyalıq leksemalarınıń biri-«joqlaw» etnografizmi. «Joqlaw» – túrkiy xalıqlardıń kópshiliginde qaytı bolǵan adamǵa baylanıslı ayıladı. Jergilikli qazaqlar arasında bul sózdiń «shıǵarıp salıw» degen ataması da bar. Qaytı bolǵan adamdı jerlewge alıp ketkennen keyin sol adamnıń hayalı ya qızı, kelini, ya janashır adamı joqlaw aytadı. Ya bolmasa basqa

birewdi jallap joqlaw aytqızadı. Házirgi waqıtları sońǵı forması keń tarqalǵan. Bul sózdiń túbiri menen qosımtasın ańsat tabıwǵa boladı. Házirgi sózlik quramımızdaǵı sózlerdiń polisemiyalıq yamasa omonimiyalıq mánileri birden qalıplespen. Olardıń mánileri – waqıttıń jemisi. Bunı «joqlaw» sózi mánisiniń evoluciyalıq rawajlanıwına kóriwge boladı. Joq sóziniń eski túrkiy tilindegi mánisi «qayǵı, ólini jerlewge baylanıslı dástúr, qaytı bolǵan adamǵa beriletuǵın as» hám t.b. mánilerde qollanılgan [4Ú421]. A.N.Kononov eski túrkiy tilindegi yoq (joq) sóziniń bir mánisi «qaza, ólim» ekenligin kórsetedi [9:115]. Bir qatar túrkiy tillerde «joqlaw» sóziniń «yas» formasınıń aytilatuǵını, onıń shıǵıw tórkini mongol tilindegi «jılaw» mánisin bildiretuǵın «yas» sózi menen baylanıslı ekenligi bir qatar alımlar tárepinen kórsetilgen [10:5].

M.Áwezovtıń «Abay jolı» romanınıń tilin tereń hám jan-jaqlı izertlegen alım E.Janpeyisov «joqlawdıń» qazaq tilindegi «dawıs aytıw», «at qoyıw» formaları bar ekenligin kórsetip, oǵan qaraqalpaq tilindegi «dawıs shıǵarıw» degen dizbektiń de mániles kóringenini menen olardıń mánilik ayırmashılıǵı bar Birinshiden, joqlaw, dawıs shıǵarıwdı tek hayallar ǵana otırıp orınlaydı. Ekinshiden, «at qoyıw», ya «dawıs shıǵarıw» – bul óli jatırǵan úyge jaqınlaǵanda kiyatırǵan adamlardıń shıǵaratuǵın dawısı. Bular «joqlaw» aytqan hayallarday biraz waqıt dawıs shıǵarıp otırmaydı. Usı tárepinen qaraǵanda bulardıń mánilik ayırmashılıǵı bayqaladı.

Qaraqalpaqstanda jasap atırǵan qazaq xalqınıń mádeniy leksikasınıń ózgesheligin kórsetetuǵın usınday sózler menen sóz dizbekleri xalıq arasında kóplep ushırasadı. Bunday etnografızmlerdi jıynaw, toplaw etnolingvistikalıq analiz jasaw hám olardı tuwıslas jergilikli qaraqalpaq, ózbek, túrkmen tilleri materialları menen salıstırıw keleshektegi wazıypalarımızdıń biri bolıp esaplanadı.

Paydalanılǵan ádebiyatlar:

1. Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді. –Алматы: Мектеп, 1980, –Б.57; Жанпейисов Е.М.Әўезовтың «Абай жолы» эпопеясының тілі. –Алматы: 1976, –Б.73.
2. Монгольско-русский словарь. –Москва: Наука, 1997, –Б.684.
3. Древнетюркский словарь. –Ленинград: Наука, 1969, –Б.177.
4. Әдеби жәдігерлер: Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. 20 томдық. –Т.IV. –Алматы: Таймас, 2007. –Б. 421.
5. Юдахин К. Н. Киргизско-русский словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1965, –Б.600.
6. Жанпейисов Е. Этнокультурная лексика казахского языка.– Алматы: Наука, 1989, –Б.50.
7. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. –Алматы: Тіл білімі институты, 2011, IX том. –Б.137.
8. Оңдасынов Н. Парсыша–қазақша сөздік. –Алматы: Қазақстан, 1994, –Б.246.

9. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников в VII–IX вв. – Ленинград: Наука, 1980, –Б.115.
10. Ахметьянов Р.Г. Сравнительное исследования татарского и чувашского языков. – Москва, Наука, 1978, –Б.5.
11. Адилова Г. А. Этнографизмы в языке казахов, проживающих в Каракалпакстане // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – №. 2 (256). – С. 5-8.
12. Адилова Г. Производные этнографизмы в языке казахов проживающих в Каракалпакстане // Recent Scientific Investigation. – 2020. – С. 65-68.
13. Sagidolda G., Adilova G. A. Linguocultural character of ethnographies related to burial traditions (On the example of the kazakhs language in Karakalpakstan) // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 8. – С. 197-201.
14. Abdimaulen, G., Sagidolda, G., Zhylykybay, G., Adilova, G., & Serikbaeva, A. (2022). Representation of the concepts «man/woman» in the Kazakh and English proverbs. *International Journal of Social Science And Human.* – Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan. Nur-Sultan, 5(05).
15. Serikbaeva A. S. Names of the inhabited localities of the Takhtakupyr district // ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – Т. 11. – №. 4. – С. 1928-1933.
16. Allambergenova M. Bitiglar uslubi va uni tushinish masalasi // Barqaror Taraqqiyot va Rivojlanish Tamoyillari. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 103-106.